

Górski, Zbigniew

Materiał pisarski i oprawy ksiąg miejskich sądowych Starej Warszawy

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 16 (114), 117-132

1980

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zakład Archiwistyki

Zbigniew Górski

MATERIAŁ PISARSKI I OPRAWY KSIĄG MIEJSKICH SĄDOWYCH STAREJ WARSZAWY

Działalność władz miejskich Starej Warszawy doprowadziła do wytworzenia następujących rodzajów ksiąg sądowych: rady miejskiej (serie: spraw spornych i niespornych, transakcji wieczystych, wendycji i relacji, testamentów, inwentarzy oraz sądów potocznych burmistrza) oraz ksiąg wójtowsko-ławniczych.

Księgi sądowe tworzyły duży zespół liczący 1518 ksiąg. Ze zniszczeń podczas drugiej wojny światowej, obronną ręką wyszły niektóre materiały dla XV, XVI, pierwszej połowy XVII oraz XVIII w., przechowywane obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. I to jednak co pozostało stanowi obfity materiał do badań dyplomatycznych¹.

¹ *Monumenta Juris*, t. 1, Warszawa 1912, s. 247—268; *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespotach. I Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa 1975, s. 193—198; pozostały następujące księgi: rady miejskiej z serii spraw spornych i niespornych z lat 1447—1575 (Archiwum Główne Akt Dawnych, dalej cyt.: AGAD, Stara Warszawa, dalej cyt.: SW) 1—7, 1591—1604 (AGAD, SW 12—15), serii wendycji i relacji z lat 1601—1616 (AGAD, SW 16), testamentów z lat 1590—1601 (AGAD, SW 11), 1670—1722 (AGAD, SW 351—355), 1724—1793 (AGAD, SW 356—359), inwentarzy z lat 1758—1793 (AGAD, SW 320—333), serii transakcji generalnych z roku 1789 (AGAD, SW 283), oraz sądów potocznych burmistrza z lat 1791—1792 (AGAD, SW 435). Księgi wójtowsko-ławnicze z serii: spraw spornych i niespornych z lat 1427—1472 (AGAD, SW 525, 527), 1497—1624 (AGAD, SW 528—540, 543—546), serii fundacji i rezygnacji z lat 1568—1602 (AGAD, SW 541), inwentarzy z lat 1601—1603 (AGAD, SW 542), testamentów z lat 1731—1795 (AGAD, SW 699, 734—736), oraz sądu potocznego wójtowskiego z lat 1785—1787 (AGAD, SW 820). Protokoły rady miejskiej z lat 1541—1547, 1550 (AGAD, Warszawa Ekonomiczne, dalej cyt.: WE) 129—6 b i — karty luźne 1593 (AGAD, SW 130), wójtowsko-ławnicze z lat 1544—1551 (AGAD, WE 1294 — karty luźne) oraz fragmenty manualów obu urzędów miejskich: rady z okresu 1545—1547 (AGAD, WE 1296 a — karty luźne) i wójtowsko-ławniczego z okresu 1543—1553 (AGAD, WE 1296 c — karty luźne), 1590—1592 (AGAD, SW 129), 1600—1601 (AGAD, SW 131), 1602 (AGAD, WE 1223, plik akt luźnych bez sygnatur).

Z szerokiej problematyki związanej z zagadnieniem opisu zewnętrznego omówione będą bliżej na tym miejscu tylko niektóre kwestie — materiał pisarski i oprawy ksiąg sądowych.

Rodzaj używanego papieru w kancelarii miejskiej Starej Warszawy miał także swój wpływ na format tych ksiąg. Większość zachowanych ksiąg sądowych rady zamyka się w dwóch formatach (bibliotecznych): quarto i folio. Możemy także zauważyć, że na ogół księgi wójtowsko-ławnicze do połowy XVI w. mają format szesnastki lub ósemki. Pozostałe księgi z tej serii, podobnie jak księgi rady, mieszczą się w tzw. dużych formatach. Jest rzeczą charakterystyczną, że część ksiąg testamentów rady miejskiej z lat 1670—1733 posiada format dudki. Możemy w tym miejscu upatrywać niejako kontynuację spisywania testamentów (także i inwentarzy) zarówno przez urząd rady, jak i wójtowsko-ławniczy właśnie w tej postaci, która pojawiła się już w XV w. (wówczas były to luźne karty). Natomiast o pewnym ustalonym formacie zachowanych manualów oraz protokołów rady i wójtowsko-ławniczych trudno jest mówić, ponieważ prawie wszystkie z nich (wyłączając protokół rady z roku 1593) były spisywane na luźnych kartach o różnej wielkości².

Wszystkie więc zachowane księgi miejskie sądowe mają bardzo zróżnicowany format. Podobnie przedstawia się sprawa z papierem, na którym były spisywane. Księgi miejskie Starej Warszawy są późniejsze w stosunku do większości ksiąg z terenu ziem polskich i dlatego też spisywane były od razu, jak możemy przypuszczać, na papierze³. Być może Warszawa „przeskoczyła” okres ksiąg pergaminowych. Z drugiej strony wiadomo, że niekiedy nie tylko najstarsze księgi w miastach były pergaminowe, np. księga miejska Krakowa z lat 1300—1375⁴, księgi rady miejskiej Poznania z XV w. oraz księga statutów miejskich⁵, księga miejska Wrocławia z lat 1312—1331 i kopiarze przywilejów miejskich z r. 1306⁶; w tej kancelarii także w XV i XVI w. spisywano na pergaminie dokumenty wystawione przez władze miejskie na rzecz mieszczan lub cechów⁷.

² Z. Górski, *Księgi miejskie sądowe Starej Warszawy. Studium dyplomatyczne* (maszynopis w Zakładzie Archiwistyki Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu), s. 115—117.

³ Z początku XV w. pochodziła niezachowana najstarsza księga miejska Warszawy, księga ławnicza, którą w 1670 r. metrykant koronny Stefan Hankiewicz tak opisał: „Księga stara... staroświeckim charakterem po niemiecku pisana... poczyna się ab anno 1409 i dalej się ciągnie” (AGAD, WE 1385, k. 8v).

⁴ *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa 1300—1400*, wyd. F. Piekosiński i J. Szujski, Kraków 1878, s. 1; *Księgi ławnicze krakowskie 1365—1397*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1904, s. VI.

⁵ I. Radtke, *Kancelaria miasta Poznania do roku 1570*, Warszawa 1967, s. 155—157.

⁶ P. Rehme, *Über die Breslauer Stadtbücher*, Halle 1909, s. 40.

⁷ *Ibid.*, s. 58.

Pierwsze rachunki na papierze na ziemiach polskich prowadzili od 1325 r. kolektorzy papiescy. Natomiast najstarszą księgą miejską spisana na papierze jest księga wrocławska zaczynająca się od 1345 r.⁸ oraz księgi kancelarii miejskiej Krakowa — „Liber proscriptio num et gravamianum” z lat 1362—1422⁹ i księga ławnicza z okresu lat 1365—1376¹⁰.

W księgach rachunkowych Starej Warszawy w grupie zapissek umownie przez nas określanymi jako wydatki na prowadzenie kancelarii, często powtarzają się informacje o kupnie papieru, zwykle kilka razy do roku. Po raz pierwszy pisarz w 1598 r. zanotował: „...dali na regalowi papir do act sądowych 3 fl. 15 gr”¹¹. Wpisy tego rodzaju podawały z reguły ilość kupowanego papieru — libię lub ryzę (powszechnie przyjmowano, że ryza odpowiadała 500 arkuszom, a libra obejmowała 24 arkusze) oraz czasami gatunek papieru, np.: w 1635 r. (20 lutego) zanotowano „...za ryzę papiru przedniego p. pisarzowi 9 fl., za drugą ryzę papiru pośledniego 7 fl.”¹²; w 1638 r. (9 czerwca): „...za libra papieru na ratusz 15 gr., za 2 ryzy papieru dla pisarza do akt na ekstrakty 16 fl. 15 gr”¹³.

Wspomniane zapiski wymieniały jedynie rodzaje papieru takie jak: przedni, pośledni — nie podając żadnych bliższych określeń co do jego pochodzenia. W Starej Warszawie papiernia powstała stosunkowo późno, pierwsze wiadomości o jej działalności pochodzą dopiero z 1524 r. Znajdowała się na rzece Drnie w okolicach Powązek. Powstała dzięki staraniom, a częściowo i kosztem kanonika, a później dziekana kolegiaty warszawskiej Stanisława Szymborowskiego. Jednakże nic bliższego o jej produkcji nie wiemy. Znamy nazwiska kilku papierników, którzy dzierżawili papiernię. Byli to: przed rokiem 1545 Burchard Haler z Wrocławia, w 1545 r. Krzysztof Prausnicz, w latach 1575—1593 Zachariasz Meyer i w 1620 r. Jakub Szlichtyng z żoną¹⁴. Znaki wodne papieru wyprodukowanego w tej papierni jak dotąd znane są tylko częściowo¹⁵.

Brak przez pewien czas własnej papierni, niewystarczająca ilość i nieodpowiednia zapewne jakość miejscowego papieru, a także bardzo duże nań zapotrzebowanie zmuszało Warszawę do sprowadzania go z innych miast, w tym także również spoza granic ziem polskich.

⁸ Ibid., s. 1.

⁹ *Najstarsze księgi...*, s. 1.

¹⁰ *Księgi ławnicze krakowskie...*, s. VI.

¹¹ AGAD, WE 218 „Regestrum scabinorum”, k. 164 v, zob. także WE 215, rachunki z lat 1584—1586.

¹² AGAD, WE 245, k. 87 v.

¹³ AGAD, WE 245, k. 192.

¹⁴ K. Sarnecki, *Dokumenty dotyczące założenia pierwszej papierni w Warszawie*, Przegląd Papierniczy, R. 10, 1954, nr 4, s. 119—121.

¹⁵ W. Budka, *Znaki wodne papierni warszawskiej z pierwszej połowy XVI wieku*, Archeion, t. 69, 1978, s. 185—190.

Pochodzenie papieru, na którym były spisywane księgi miejskie indukty, protokoły i manualy radzieckie i wójtowsko-lawnicze Starej Warszawy zobrazuje poniższe zestawienie. Przyjęta w nim kolejność odpowiada określonej ilości występowania papieru w księgach, a liczba ksiąg przy niektórych pozycjach oznacza ten sam papier w całej księdze¹⁶:

KSIĘGI RADZIECKIE (INDUKTY)

Wiek XV

1. Papier pochodzenia niemieckiego (1 księga)

Wiek XVI

1. Papier z Wrocławia (3 księgi)
2. Papier z Nysy (1 księga)
3. Papier z Krzeszowic lub Tęczynka (1 księga)
4. Papier z Balic (1 księga)
5. Papier z Opawy (w różnych księgach)
6. Papier z 2 nierozpoznanych papierni (2 księgi)

Wiek XVII

1. Papier z Dusznik (3 księgi)
2. Papier z Wrocławia (w różnych księgach)
3. Papier z Łowczyc (w różnych księgach)
4. Papier z Krzeszowic lub Tęczynka (w różnych księgach)
5. Papier z terenu Anglii (w różnych księgach)
6. Papier z Auvergne (w różnych księgach)
7. Papier z 3 nierozpoznanych papierni (w różnych księgach)

Wiek XVIII

1. Papier z Jeziorny (9 ksiąg)
2. Papier z Wrocławia (5 ksiąg)
3. Papier ze Świdnicy (1 księga)
4. Papier z Opawy (1 księga)

KSIĘGI WÓJTOWSKO-LAWNICZE

1. Papier pochodzenia włoskiego i niemieckiego (1 księga)

1. Papier z Wrocławia (2 księgi)
2. Papier pochodzenia niemieckiego (2 księgi)
3. Papier z Balic (1 księga)
4. Papier z Poczesnej (1 księga)
5. Papier z Nysy (1 księga)
6. Papier z Bawarii (1 księga)
7. Papier z Pizy lub Sienny (1 księga)
8. Papier ze Świdnicy (w różnych księgach)
9. Papier z terenu Francji (w różnych księgach)
10. Papier z 3 nierozpoznanych papierni (w różnych księgach)

1. Papier z Lublina (w różnych księgach)
2. Papier z Żytawy (w różnych księgach)
3. Papier z Norymbergii (w różnych księgach)
4. Papier z terenu Holandii (w różnych księgach)
5. Papier z Hagi (w różnych księgach)
6. Papier z Bawarii (w różnych księgach)
7. Papier z 3 nierozpoznanych papierni (w różnych księgach)

¹⁶ Z. Górski, op. cit., s. 208—225 „Wykaz znaków wodnych w zachowanych księgach miejskich sądowych Starej Warszawy”.

5. Papier z Mioszszewa (1 księga)	3. Papier z Kiauten (w różnych księgach)
6. Papier z Kiauten (1 księga)	4. Papier z Żytawy (w różnych księgach)
7. Papier z Pren (w różnych księgach)	5. Papier z Kopenhagi (w różnych księgach)
8. Papier z 3 nierozpoznanych papierni (w różnych księgach)	6. Papier z 5 nierozpoznanych papierni (w różnych księgach)

PROTOKOŁY I MANUAŁY

KSIĘGI RADZIECKIE

KSIĘGI WÓJTOWSKO-ŁAWNICZE

Wiek XV

1. Papier ze Świdnicy, Mogiły lub Mniszka (w pliku akt luźnych)	1. Papier z Mogiły lub Mniszka oraz z kilku nierozpoznanych papierni (w pliku akt luźnych)

Wiek XVI

1. Papier ze Świdnicy, Mogiły lub Mniszka (w pliku akt luźnych)	1. Papier ze Świdnicy (w pliku akt luźnych)
	2. Papier z Tęczynka lub Krzeszowic (w pliku akt luźnych)
	3. Papier z Mogiły lub Mniszka (w pliku akt luźnych)
	4. Papier z Prądnika (w pliku akt luźnych)
	5. Papier z Kowna (w pliku akt luźnych)
	6. Papier z Auvergne (w pliku akt luźnych)
	7. Papier pochodzenia niemieckiego (w pliku akt luźnych)
	8. Papier z 6 nierozpoznanych papierni (w pliku akt luźnych)

Z przedstawionego zestawienia wynika, że pierwsze księgi miejskie sądowe Starej Warszawy z XV w. były spisane w całości na papierze sprowadzonym z Włoch i Niemiec. Nie było to wypadkiem odosobnionym, już bowiem w XIV w. wobec wielkiego popytu na papier nie tylko w kancelariach miejskich, sprowadzono go w znacznych ilościach z południowej i zachodniej Europy. Początkowo w XIV i XV w. importowano prawie wyłącznie papiery włoskie¹⁷.

Warto dodać, że najstarsze zachowane dokumenty papierowe wystawione przez radę miejską Starej Warszawy były spisane na papierze pochodzenia włoskiego. Pierwszy znany znak wodny przedstawiający głowę koziorożca znajduje się na dokumencie z dnia 1 października 1400 r. Pa-

¹⁷ K. Małczyńska, *Dzieje starego papieru*, Wrocław 1974, s. 73—74.

pier z tym znakiem był produkowany w papierniach włoskich w latach 1369—1470¹⁸. Identyczny znak występuje również na dokumencie wystawionym przez radę Nowej Warszawy w dniu 11 sierpnia (bez daty rocznej)¹⁹. Z dnia 11 sierpnia (bez daty rocznej) pochodzi kolejny dokument rady Nowej Warszawy ze znakiem przedstawiającym smoka. Papier tego rodzaju był produkowany w papierni w Ferrarze od r. 1404²⁰.

W XVI w. w kancelarii miejskiej Starej Warszawy używano w około 60% papieru pochodzenia śląskiego — z Wrocławia i Nysy. W tym wieku import papieru ze Śląska do innych dzielnic kraju był zjawiskiem typowym. Sprowadzał go także Kraków i Poznań²¹. Oprócz niego często używano produktów z papierni niemieckich. Pojawiają się również wyroby papierni małopolskich i wielkopolskich. Na mniejszą skalę w tym wieku używano w kancelariach papieru włoskiego i francuskiego.

Wiek XVII przynosi pewne zmiany w zakresie pochodzenia kupowanego papieru. Księgi sądowe rady miejskiej pisano w większości na papierze wyprodukowanym na ziemiach polskich — pochodzącym głównie z papierni śląskich. Księgi wójtowsko-lawnicze spisywano na papierze z papierni niemieckich, holenderskich i duńskich. Kwestia doboru papieru, na którym prowadzono księgi miejskie musiała być zapewne przypadkowa. Przeważnie w XVII w. w kancelarii miejskiej Starej Warszawy ci sami pisarze prowadzili księgi radzieckie i wójtowsko-lawnicze²².

Wiek XVIII przynosi dominację papieru z Jeziorny, głównie w odniesieniu do ksiąg sądowych rady miejskiej z drugiej połowy tego wieku. Na równi z nim nadal utrzymuje się czołowa pozycja papieru śląskiego — głównie wrocławskiego (także w księgach sądowych rady miejskiej). Natomiast księgi wójtowsko-lawnicze były spisane głównie na papierze ze Świdnicy (przez prawie cały wiek XVIII) oraz z Jeziorny (księgi z drugiej połowy XVIII w.) w mniejszym stopniu na papierze z innych papierni (głównie spoza ziem polskich).

Niewątpliwie charakterystyczne było używanie do manualów i protokołów radzieckich oraz wójtowsko-lawnicznych papieru świdnickiego oraz z papierni małopolskich i wielkopolskich. Mogło to być z kolei związane z łatwiejszym kupnem tego papieru oraz zapewne mniejszą ceną.

¹⁸ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt.: WAP Toruń), Katalog III, nr 4084, C. M., Briquet, *Les filigranes Dictionnaire historique des marques du papier*, Lipsk 1923, t. 4, nr 15797, opis s. 794.

¹⁹ WAP Toruń, Katalog III, nr 4412.

²⁰ WAP Toruń, Katalog III, nr 4432, C. M., Briquet, op. cit., t. 1, nr 2661, opis s. 191.

²¹ K. Maleczyńska, *Papiernictwo na Śląsku do końca XVI w.*, Wrocław 1957, s. 25.

²² Z. Górski, op. cit., s. 59—66 (personal kancelaryjny kancelarii miejskiej Starej Warszawy).

Biorąc pod uwagę kontakty handlowe Starej Warszawy z innymi miastami leżącymi poza granicami ziem polskich, możemy zauważyć, że znalazły one także swoje odbicie w sprowadzaniu papieru potrzebnego między innymi do prowadzenia kancelarii miejskiej²³.

Szersze porównanie z innymi kancelariami miejskimi ze względu na całkowity brak opracowań zagadnienia pochodzenia papieru będącego w użyciu w tych kancelariach jest bardzo utrudnione.

Pierwotne oprawy pochodzące z okresu staropolskiego zachowały następujące księgi sądowe: rady z serii spraw spornych i niespornych z lat 1447—1478 i 1474—1527, księga relacji, oblat i plenipotencji z roku 1789, serie ksiąg — inwentarzy z lat 1758—1793 (14 ksiąg), testamentów z lat 1670—1698 i 1775—1793 (4 księgi), „acta connotata” z okresu 1699—1755 (5 ksiąg) oraz księga sądów potocznych burmistrza z lat 1791—1792²⁴. Natomiast z ksiąg wójtowsko-lawnicznych — z serii spraw spornych i niespornych z lat: 1427—1454, 1535—1543 i 1617—1621 (3 księgi), seria testamentów z lat 1731—1795 (4 księgi) i jedna księga spraw sądu potocznego wójtowskiego z lat 1785—1787²⁵.

Pewne informacje o oprawach niezachowanych ksiąg miejskich można uzyskać z inwentarza Stefana Hankiewicza, (głównie dla ksiąg rady z okresu lat 1447—1654, protokołów rady z lat 1585—1669 oraz ksiąg wójtowsko-lawnicznych z okresu 1409—1664)²⁶. Dla ksiąg rady miejskiej z lat 1654—1726 cenne wiadomości są zawarte w inwentarzu pochodzącym prawdopodobnie z 1 poł. XVIII w.²⁷ W tym stanie rzeczy wydaje się pożyteczne zestawienie dostępnych przekazów źródłowych o oprawach ksiąg rady i wójtowsko-lawnicznych na podstawie wspomnianych inwentarzy.

Oprawy ksiąg miejskich — rady i wójtowsko-lawnicznych:

RODZAJE KSIĄG I DATY SKRAJNE WPISÓW

OPRAWA

Księgi spraw spornych i niespornych
rady miejskiej

1 księga z lat 1447—1478
1 księga z lat 1474—1527
2 księgi z lat 1528—1552
3 księgi z lat 1552—1557 i 1559—1571

biały pergamin
biały pergamin
czerwona skóra
skóra (bez bliższego określenia)

²³ H. Samsonowicz, *Warszawa w handlu średniowiecznym, Warszawa Średniowieczna*, z. 2, Warszawa 1975, s. 9—31.

²⁴ *Monumenta Juris*, t. 1, s. 260—264.

²⁵ *Ibid.*, s. 266.

²⁶ AGAD, WE 1385. (Inwentarz S. Hankiewicza został oddany do druku w *Te-kach Archiwalnych*).

²⁷ AGAD, WE 1210 (plik akt luźnych), k. 48—53.

- 1 księga z lat 1572—1575
 2 księgi z lat 1576—1587
- 1 księga z lat 1587—1590
 1 księga z lat 1591—1597
 1 księga z lat 1601—1604
 3 księgi z lat 1604—1616
 1 księga z lat 1617—1619
- 1 księga z lat 1620—1622
- 2 księgi z lat 1623—1632
- 1 księga z roku 1630
 1 księga z lat 1633—1638
- 2 księgi z lat 1638—1644
- 2 księgi z lat 1645—1649
- 1 księga z lat 1652—1653
 3 księgi z lat 1653—1669
 1 księga z lat 1663—1669
 24 księgi z lat 1657—1726

Księgi transakcji wieczystych rady
 miejskiej

- 1 księga z lat 1601—1616
 1 księga z lat 1616—1640
 1 księga z lat 1641—1650
- 1 księga z lat 1721—1722
 1 księga z lat 1721—1723
 1 księga z lat 1723—1725

Protokoły rady miejskiej

- 6 ksiąg z lat 1585—1637, 1657—1659
 16 ksiąg z lat 1619—1656 (z przerwami)

Księgi wójtowsko-ławnicze spraw spor-
 nych i niespornych

- 3 księgi z lat 1409—1453 i 1471—1497
 4 księgi z lat 1497—1543

okładki drewniane powleczone czerwona skórą
 okładki drewniane powleczone czerwona skórą, narożniki mosiężne, zapięcia metalowe
 czarna skórą
 okładki drewniane, powleczone czerwona skórą, narożniki mosiężne
 czerwona skórą
 okładki drewniane, powleczone czerwona skórą, dwa zapięcia metalowe
 okładki drewniane, powleczone czarna skórą, z jednym zapięciem (bliżej nieokreślonym)
 okładki drewniane, powleczone czarna skórą, dwa zapięcia metalowe
 czerwony pergamin
 czerwona skórą, dwa zapięcia metalowe
 okładki drewniane, powleczone białą skórą, dwa zapięcia metalowe
 biała skórą: „księgi na nowo oprawione”
 ciemny, czerwony pergamin
 skórą (bez bliższego określenia)
 skórą, dwa zapięcia metalowe
 skórą (bez bliższego określenia)

czerwona skórą
 biała skórą
 okładki drewniane, powleczone białą skórą
 skórą (bez bliższego określenia)
 księga oprawiona w papier
 skórą (bez bliższego określenia)

szary pergamin
 pergamin o kolorach: czerwony, zielony, żółty, biały, „barszczowo-zielony”

biały pergamin
 czarna skórą

1 księga z lat 1543—1555	czerwona skóra
2 księgi z lat 1552—1566	czerwona skóra: „księgi na nowo oprawione”
1 księga z lat 1562—1568	czerwona skóra
1 księga z lat 1555—1562	okładki drewniane, powleczone czarną skórą, narożniki mosiężne
1 księga z lat 1566—1571	okładki drewniane, powleczone czerwoną skórą, jedno zapięcie metalowe
1 księga z lat 1568—1573	czerwona skóra
1 księga z lat 1573—1579	czerwona skóra, księga zamykana na skórzane pasy
14 ksiąg z lat 1579—1664 (z przerwami)	czerwona skóra
1 księga z lat 1596—1601	okładki drewniane, powleczone czerwoną skórą
1 księga z lat 1601—1604	czerwona skóra z pozłotą
1641—1642 (23 sexterny)	„wszyte w prostą skórę” (bez bliższego określenia)
2 księgi z lat 1645—1656	okładki drewniane, powleczone szarą skórą, dwa zapięcia metalowe; księga z lat 1645—1649 „nowo oprawiona”
Księga fundacji i rezygnacji z lat 1568—1602	okładki drewniane, powleczone czerwoną skórą
Księga testamentów z lat 1590—1601 (obecnie zaliczona do ksiąg rady miejskiej)	czerwona skóra
Księga spraw kryminalnych z lat 1483—1595	biały pergamin

Poprzednio wspomnieliśmy, że tylko nieliczne z zachowanych ksiąg sądowych posiadają oryginalne oprawy. Najstarszy, zachowany fragment księgi rady miejskiej z lat 1447—1478 oprawiony został w biały pergamin, podobnie i księga z lat 1474—1527. Przy obydwóch z nich możemy zauważyć ślady po dawnych wiązaniach skórzanych²⁸. Uwagi te dotyczą również najstarszej z zachowanych ksiąg wójtowsko-ławniczych, pochodzącej z okresu 1427—1453²⁹. Księga wójtowsko-ławnicza z lat 1535—1543 ma okładki z drewnianych deseczek powleczone brązową skórą. Na środku okładki czołowej, wytłoczony został tytuł księgi: LIBER DOMINORUM SCABINORUM, poniżej — również wytłoczony, kulisty ornament roślinny z datą „1535”, z boku księgi — ślady po dawnych wiązaniach skórzanych³⁰. Natomiast księga wójtowsko-ławnicza z lat 1617—1621 oprawiona

²⁸ *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. 1, 1447—1527, wyd. A. Wolff, Wrocław 1963, s. VII—VIII; *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, t. 1, 1427—1453, wyd. S. Ehrenkreutz, [w:] *Monumenta Juris*, t. 3, Warszawa 1916, s. V. Przy wyżej wspomnianych księgach inwentarz Stefana Hankiewicza nie wymienia śladów wiązań.

²⁹ AGAD, SW 527.

³⁰ AGAD, SW 531. W przypadku tej księgi inwentarz Stefana Hankiewicza nie wymienia śladów wiązań oraz nie podaje szczegółowego opisu oprawy.

została w czerwoną skórę. Na okładce czerwonej, w górnej jej części, wytłoczony jest tytuł książki: ACTA JUDICII SCABINALIS ANTIQUE VARSAVIAE AB ANNO 1617 AD ANNUM 1621³¹.

Oprawy pozostałych ksiąg sądowych z końca XVII i z XVIII w. zrobione zostały z tektury, którą powleczono cienką brązową skórą o wytłaczanym grzbiecie z ornamentem roślinnym. Są to następujące księgi rady miejskiej: spraw spórnych i niespórnych z lat 1528—1575 (6 ksiąg), 1591—1604 (3 księgi), księga testamentów z lat 1590—1601, księgi transakcji wieczystych z lat 1591—1604 (3 księgi), inwentarzy z lat 1779—1792 (8 ksiąg) oraz wójtowsko-ławnicze spraw spórnych i niespórnych z lat 1453—1472 (1 księga), 1497—1535 (3 księgi), 1543—1555 (1 księga), 1562—1616 (11 ksiąg), 1622—1624 (1 księga) i fundacji i rezygnacji z lat 1568—1602³².

Natomiast oprawy ksiąg sądowych z końca XVII i z XVIII w. są na ogół „znormalizowane” — okładki tekturowe pokryte papierem tzw. marmurkiem, grzbiet ksiąg jest oprawiony w brązowy półskórek, na którym wytłoczony jest czasami tytuł książki (na ogół nie oddający zawartości książki), w dolnej części grzbietu znajduje się naklejka z aktualną sygnaturą. Jedynie niektóre z nich posiadają oprawy pochodzące z okresu ich spisania: księga testamentów rady miejskiej z lat 1696—1698 (oprawiona w złotą skórę)³³ „acta connotata” z lat 1704—1707 (oprawione w zieloną skórę)³⁴, oraz księga protokołów sądów potocznych burmistrza z lat 1791—1792 (oprawiona w brązową skórę, na środku okładki czołowej wyciśnięta została pieczęć z napisem: SIGILLUM CIVITATIS ANTIQUAE VARSAVIE z wizerunkiem syreny trzymającej w prawej ręce miecz, w lewej tarczę)³⁵.

Stan zachowania opraw ksiąg miejskich sądowych Starej Warszawy pozwala przypuszczać, że księgi otrzymywały z reguły oprawy zaraz po zapisaniu pewnej ilości składek — w przypadku protokołów, a indukty oddawano do oprawy po przepisaniu ich z protokołów. Ponadto możemy zauważyć pewne prawidłowości w rozwoju opraw. Najstarsze księgi rady i wójtowsko-ławnicze były oprawione w biały pergamin, dopiero pod koniec XV w. zaczęto używać skóry do ich opraw (początkowo jedynie do ksiąg wójtowsko-ławniczych). Znaczna większość ksiąg wójtowsko-ławniczych była oprawiona pierwotnie w czerwoną skórę. Niektóre z nich, jak np. księga z lat 1645—1649 była oprawiona dwukrotnie. Przy zamy-

³¹ AGAD, SW 545.

³² AGAD, SW 2—7, 12, 14, 15, 11, 13, 16, 324—332, 527—530, 532—540, 543—544, 546, 541.

³³ AGAD, SW 352.

³⁴ AGAD, SW 354.

³⁵ AGAD, SW 435.

kaniu ksiąg najczęściej stosowano „klauzury” — zapięcia metalowe, względnie skórzane pasy. Przy protokołach zwykle używano do ich opraw pergaminu o różnych kolorach. Niektóre z ksiąg miały okładki drewniane powleczone skórą, część posiadała także mosiężne narożniki.

Jednakże raz jeszcze trzeba postawić pytanie kiedy oddawano księgi miejskie do oprawy. W kancelarii miejskiej Starej Warszawy niekiedy możemy stwierdzić używanie gotowych już ksiąg do wciągania wpisów, są to na ogół wypadki sporadyczne³⁶. Z reguły, jak wspomnieliśmy, dawano do oprawy przepisane już na czysto składki z podręcznych kart luźnych czy też protokołów. Wpisy do zachowanych ksiąg rachunkowych potwierdzają to przypuszczenie. Z końca XVI w., z 1598 r. pochodzi najstarsza zapiska mówiąca o oddaniu ksiąg miejskich do oprawy: „...od introligowania 2 fl.”³⁷ nie wymienia jednak o jakie księgi chodziło. Poszczególne częste zapisy w tych księgach z XVII w. pozwalają sądzić, że przynajmniej w przypadku ksiąg czystopisów, starano się nie odwlekać momentu oprawy gotowych składek, np. w 1601 — „od wiązania i okowania act fl. 10”³⁸, 1634 — „od oprawienia ksiąg ławniczych fl. 6 gr. 10”³⁹, 1635 — „introligatorowi od wiązania act p(anów) ławników fl. 6”⁴⁰, 1634 — „panu pisarzowi ławniczemu act introligowania 15 gr”, w tym przypadku chodziło zapewne o Jana Luskowskiego, który przyniósł gotowe opracowane księgi od introligatora⁴¹.

Większość z zachowanych ksiąg sądowych rady i wójtowsko-ławniczych z XVI i XVII w. została opracowana w tekturowe okładki, powleczone cienką brązową skórą z wytłaczanym grzbietem w ornament roślinny. Ponieważ inwentarz Stefana Hankiewicza podaje inny rodzaj opraw tych ksiąg, wymienione księgi musiały zostać oddane do oprawy powtórnie po 1672 r.

W latach dwudziestych XVIII w. (na początku 1725 r.), toczył się spór pomiędzy księgarzami a introligatorami warszawskimi. W memoriale wystosowanym przy tej okazji przez księgarzy, pośrednio możemy znaleźć wiadomości także o poziomie introligatorstwa w Starej Warszawie w końcu XVII i początkach XVIII w. Jeden z zarzutów skierowanych pod adresem introligatorów był następujący: „...że, akta miasta Starej Warszawy jako z pismem źle poobrzynli i takie manuscripta oddali”⁴². Uwaga ta

³⁶ *Księga rady miejskiej z lat 1474—1527*, zob. *Księga radziecka miasta Starej Warszawy...*, s. XI—XVIII. Rachunki miejskie nigdzie wprost nie odnotowują faktu kupna gotowych ksiąg.

³⁷ AGAD, WE 218, k. 164v.

³⁸ AGAD, WE 231, k. 6v.

³⁹ AGAD, WE 245, k. 47.

⁴⁰ AGAD, WE 245, k. 48.

⁴¹ *Ibid.*, k. 87v.

⁴² S. Lisowski, *Wiadomość historyczna o księgarniach i drukarniach war-*

sugerowałyby, że oddano bliżej nieokreślone księgi miejskie do oprawy zapewne pomiędzy rokiem 1672 a 1725. Przypuszczenie to opieramy także na poleceniu oddania do oprawy części ksiąg rady miejskiej i wójtowsko-lawnicznych zawartym w inwentarzu metrykanta koronnego⁴³. Przytoczone sugestie nie rozwiązują jeszcze do końca problemu jakim jest odpowiedź na pytanie: kiedy większość zachowanych ksiąg sądowych Starej Warszawy otrzymała swoje oprawy.

Z końca XVII w., zachowała się pierwsza znana księga przywilejów Starej Warszawy z tą właśnie oprawą spisana w 1692 r., którą to w „...anno vero 1776 Joannes Gidelski consul et thesaurarius renovare curavit”, na okładce czołowej wytłoczony został rok „1775”⁴⁴. Z lat 1785—1787 pochodzi: „Sextern sądów potocznych wójtowskich miasta Starej Warszawy”, mający oprawę z brązowej skóry⁴⁵. Trzeba także w tym miejscu zauważyć, że większość zachowanych ksiąg sądowych miasta Nowej Warszawy posiada identyczną oprawę jak księgi Starej Warszawy⁴⁶.

Podobnie jak nie możemy z całą pewnością ustalić dokładnej daty oprawienia w obecnej swej postaci ksiąg sądowych, tak samo trudno jest dać ostateczną odpowiedź, kto z kolei wykonywał do nich oprawy.

Pierwszym znanym z imienia introligatorem warszawskim był Leonard z Przasnysza, który przyjął obywatelstwo miasta Starej Warszawy w dniu 3 grudnia 1528 r. W ciągu pierwszej połowy XVI w. możemy stwierdzić przebywanie w Warszawie następujących introligatorów: Błażeja (1544), Bartłomieja z Płońska (1554) i Macieja (1558). Natomiast od drugiej połowy XVI w. działają stałe warsztaty introligatorskie⁴⁷. Wspomniana poprzednio zapiska z 1598 r. o oddaniu do oprawy ksiąg nie wymieniła nazwiska introligatora, jednym z nich mógł być Paweł Fabrycy, który w 1586 r. zobowiązał się wobec rady miejskiej dobrowolnie dostarczać corocznie dla użytku magistratu ryzę papieru oraz: „...wszelkie akty cywilne i sądowe a także i kryminalne oprować przez dwanaście lat, jeżeli zajdzie tego potrzeba”⁴⁸. Wydaje się jednak, że oprawy najstarszych ksiąg miejskich wykonywał sam personel kancelaryjny już w XV w., nie było to wypadkiem odosobnionym⁴⁹.

szawskich od najdawniejszych czasów aż do roku 1793, Biblioteka Warszawska, t. 3 (43), Warszawa 1851, s. 7; A. Kraushar, *Księgarze warszawscy i spory ich z introligatorami*, Warszawa 1906, s. 18.

⁴³ AGAD, WE 1385, k. 7v.

⁴⁴ AGAD, WE 11, k. 1nlb.

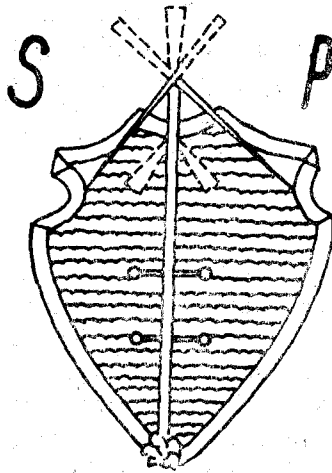
⁴⁵ AGAD, SW 820.

⁴⁶ AGAD, Nowa Warszawa (dalej cyt.: NW) 2—6, 133—135.

⁴⁷ S. Lisowski, op. cit., s. 7; K. Świerkowski, *Z dziejów książki warszawskiej*, Kronika Warszawy, z. 2—3, 1938, s. 97.

⁴⁸ S. Lisowski, op. cit., s. 8.

⁴⁹ Tak było między innymi w Toruniu, zob. Z. MocarSKI, *Książka w Toruniu*

1 5 9 8

Znak introligatorski z tylnej okładki księgi rachunkowej z lat 1598—1599

W pierwszej połowie XVII w. w Starej Warszawie czynne były następujące warsztaty introligatorskie: Jana Modzelewskiego zwanego Szkatelnikiem (zmarłego w 1607 r.), przed 1608 r. — Marcina Rylinga i Grzegorza Filipowicza, a w 1640 r. Melchiora Wolskiego⁵⁰.

Dodatkową trudnością przy ustalaniu osoby introligatora jest prawie całkowity brak sygnowania opraw. Przeprowadzona pod tym kątem kwerenda w zachowanym zespole ksiąg i akt miasta Starej Warszawy pozwoliła odnaleźć na tylnej okładce księgi rachunkowej z lat 1598—1599, wytłoczony w czarnym pergaminie znak introligatorski⁵¹ (rys.).

Prawdopodobnie mógł to być znak jednego z introligatorów znanego tylko z imienia, wymienionego w kontrybucji sapieżyńskiej z 1612 r. jako: „...Stanisław introligator”, mającego warsztat na ulicy Piwnej⁵².

do roku 1793. *Zarys dziejów*, [w:] *Dzieje Torunia*, Praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta pod red. K. Tymienieckiego, Toruń 1933, s. 356; Poznaniu, zob. I. Radtke, op. cit., s. 157.

⁵⁰ S. Lisowski, op. cit., s. 11—12.

⁵¹ AGAD, WE 220, na okładce czołowej wyciśnięty herb Starej Warszawy. WE 216 „Regestrum scabinorum” z lat 1556—1594, księga oprawiona w brązową skórę tłoczoną ornamentem roślinnym z boku ślady po skórzanych wiązaniach. Na środku okładki czołowej wytłoczony półksiężyc z koroną, był to znak miasta Warszawy, którym sygnowano wyroby wszystkich rzemieślników, zob. W. Szaniawska, *Z dziejów warszawskiego rzemiosła. Konwisarstwo i ludwisarstwo od połowy XV do połowy XVII w.*, Warszawa XVI—XVII wieku, z. 2, Warszawa 1977, s. 95.

⁵² *Zróżdła do dziejów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1963, s. 64.

Oprawy ksiąg sądowych Starej Warszawy wykazują wiele cech wspólnych w porównaniu z innymi księgami miejskimi. Wszędzie na ogół w XV wieku oprawiano księgi w pergamin, dopiero pod koniec tego wieku na szerszą skalę stosowano skórę jako materiał introligatorski, tak było np. w Toruniu ⁵³, Krakowie ⁵⁴, Wrocławiu ⁵⁵, Poznaniu ⁵⁶ i Lublinie ⁵⁷.

* * *

Na podstawie dokonanego przeglądu materiału pisarskiego używanego przy spisywaniu ksiąg sądowych oraz ich opraw możemy stwierdzić, że kancelaria miejska Starej Warszawy pomimo późniejszego czasu rozpoczęcia prowadzenia ksiąg miejskich, nie ustępowała pod względem stałych zabiegów o staranny ich wygląd i prowadzenie innym kancelariom miejskim w Polsce, a także niejednokrotnie wykazuje wiele z nimi cech wspólnych. Mimo krótkich okresów zamiedbań na ogół zabiegano o staranny wygląd zewnętrzny ksiąg i starano się przez odpowiednią oprawę zachować je dla potomności.

Zbigniew Górski

DER SCHREIBSTOFF UND DIE EINBÄNDE DER STÄDTISCHEN GERICHTSBÜCHER DES ALTEN WARSCHAU

Zusammenfassung

Die Tätigkeit der städtischen Behörden im Alten Warschau hat zur Herausbildung folgender Arten der Gerichtsbücher geführt: die Bücher des Stadtrates — (Serien: strittige und nicht strittige Angelegenheiten, ewige Transaktionen, Rechnungsbücher und Relationen, Testamente, Bestendverzeichnisse und Tagesgerichte des Bürgermeisters) und die Schulzen-Schöffen-Bücher.

⁵³ Z. Mocarski, op. cit., s. 345—468. W Toruniu w pierwszych latach XVII w. pojawiły się oprawy pergaminowe, a także ze skóry cielęcej (s. 391), natomiast w XVIII wieku — półskórkowe oprawy rokokowe (s. 458).

⁵⁴ M. Friedberg, *Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII wieku*, Archeion, t. 24, 1955, s. 126.

⁵⁵ M. Burbianka, *Oprawy wrocławskich ksiąg miejskich w XVI w.*, Roczniki Biblioteczne, Rok I, 1957, s. 35—36.

⁵⁶ M. Świeżawska, *Introligatorzy poznańscy w XVI wieku*, „Exlibris”, VI, Kraków 1925, s. 18. W Poznaniu okładki drewniane powleczone skórą mają pierwsze księgi rady z XV i XVI wieku, które pochodzą prawdopodobnie z połowy XVI w. Przy oprawianiu protokołów rady miejskiej stosowano wyłącznie pergamin, zob. I. Radtke, op. cit., s. 157—158.

⁵⁷ M. Stankowa, *Kancelaria miasta Lublina XIV—XVIII wieku*, Warszawa 1968, s. 50.

Von der sehr umfangreichen Problematik, die mit der Beschreibung des Äußeren dieser Bücher zusammenhängt, wurden im vorliegenden Artikel nur manche Fragen näher untersucht: der Schreibstoff und die Einbände der Gerichtsbücher.

Wir konnten feststellen, daß das Format der, in der Stadtkanzlei des Alten Warschau verwendeten Papierbögen, auch gewissen Einfluß auf das Format dieser Bücher ausgeübt hatte. Die meisten erhaltenen Gerichtsbücher des Rates gehören zu zwei Formatgrößen (Bibliothekformat): quarto und in folio. Die Schulzen-Schöffers-Bücher hatten bis zu Mitte des 16. Jahrhunderts das Format der Sechzehn- bzw. Achtgröße. Die übrigen Bücher dieser Serie fallen, ähnlich wie die Ratsbücher, in die sog. großen Formate. Schwer ist es dagegen von einem festgelegten Format der erhaltenen Handbücher und Protokolle des Rates und der Schulzen-Schöffers-Schriften zu sprechen, weil fast alle diese Dokumente auf losen Blättern von verschiedener Größe geschrieben worden waren.

Die Stadtbücher des Alten Warschau sind im Verhältnis zu den meisten anderen Büchern aus dem Gebiet Polens jünger und deswegen wurden sie gleich, wie wir vermuten können, auf Papier geschrieben. In den Rechnungsbüchern werden oft Informationen vom Papierankauf wiederholt, gewöhnlich mehrmals im Jahr, es wird jedoch nie die Papierart näher bestimmt. Die ersten städtischen Gerichtsbücher des Alten Warschau aus dem 15. Jahrhundert waren im ganzen auf italienischem und deutschem Papier geschrieben. Im 16. Jahrhundert benutzte man in der Stadtkanzlei des Alt-Warschau gegen 60% Papier schlesischer Herkunft: aus Wrocław und Nysa. Es erscheinen auch Erzeugnisse der Papierfabriken aus Klein- und Großpolen. In geringerem Ausmaß verwendete man in diesem Jahrhundert das italienische und französische Papier.

Das 17. Jahrhundert bringt mit sich gewisse Änderungen im Bereich der Herkunft des gekauften Papiers. Die Gerichtsbücher des Stadtrates schrieb man hauptsächlich auf Papier, das auf polnischen Gebieten hergestellt wurde — vorwiegend in den schlesischen Papierfabriken. Die Schulzen-Schöffers-Bücher schrieb man auf Papier aus deutschen, holländischen und dänischen Papierfabriken. Das Problem der Wahl des Papiers, auf dem man die Bücher führte, mußte sicherlich ganz zufällig sein. Im 17. Jahrhundert führten in der Stadtkanzlei des Alten Warschau vorwiegend dieselben Schreiber die Ratsbücher und die Schulzen-Schöffers-Bücher.

Das 18. Jahrhundert bringt eine deutliche Dominanz des Papiers aus Jeziorna (nur bezüglich der Gerichtsbücher des Stadtrates aus der 2. Hälfte dieses Jahrhunderts). In gleichem Maße bleibt die führende Position des schlesischen Papiers, hauptsächlich aus Wrocław, erhalten (auch bei den Gerichtsbüchern des Stadtrates). Die Schulzen-Schöffers-Bücher waren dagegen vorwiegend auf Papier aus Świdnica (fast das ganze Jahrhundert lang) und aus Jeziorna (Bücher aus der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts) geschrieben. In gewissem Maße auch auf Papier aus anderen Papierfabriken (vorwiegend ausländischen). Für die Handbücher und Protokolle der Stadtbehörden benutzte man vorwiegend das Papier aus Świdnica und aus den Fabriken aus Klein- und Großpolen.

Die ursprünglichen Einbände, aus der altpolnischen Zeit, sind nur bei wenigen Gerichtsbüchern erhaltengeblieben: Ratsbücher der Serie der strittigen und nicht strittigen Angelegenheiten aus den Jahren 1447—1478 und 1474—1527, das Relativen-Eigentums- und Vollmachtbuch aus dem Jahre 1789, die Serien der Verzeichnissbücher aus den Jahren 1758—1793 (14 Bücher), der Testamente aus den Jahren 1670—1698 und 1775—1793 (4 Bücher), „acta connotata“ aus der Zeit 1699—1755 (5 Bücher) und das Buch der Tagesgerichte des Bürgermeisters aus den Jahren 1791—1792. Von den Schulzen-Schöffers-Büchern dagegen — aus der Serie der

strittigen und nichtstrittigen Angelegenheiten aus den Jahren 1427—1454, 1535—1543 und 1617—1621 (3 Bücher), Serie der Testamente aus den Jahren 1731—1795 (4 Bücher) und ein Buch der Angelegenheiten des täglichen Schulzengerichts aus der Zeit 1785—1787.

Wir können gewisse Gesetzmäßigkeiten in der Entwicklung der Einbände beobachten. Die ältesten Rats- und Schulzen-Schöffer-Bücher waren in weißes Pergament gebunden, erst gegen Ende des 15. Jahrhunderts begann man für ihre Einbände Leder zu verwenden (anfangs ausschließlich bei den Schulzen-Schöffer-Büchern). Ein bedeutender Teil der Schulzen-Schöffer-Bücher war ursprünglich in rotes Leder gebunden. Zum Schließen der Bücher benutzte man „Klasuren“ — metallene Verschlüsse bzw. lederne Gürtel. Bei Protokollen benutzte man gewöhnlich zu ihren Einbänden Pergament in verschiedenen Farben.

Die durchgeführte Analyse des Zustandes der Gerichtsbüchereinbände des Alten Warschau erlaubte nicht, irgendwelche konkreten Buchbinderwerkstätte festzustellen, in denen diese Bücher sicherlich gebunden wurden.

Die Durchsicht des Schreibstoffs ermöglichte uns festzustellen, daß die Stadtkanzlei des Alt-Warschau nicht weniger Wert auf das äußere Aussehen und die Führung ihrer Bücher legte, als andere Stadtkanzleien Polens, obwohl man in Warschau viel später angefangen hatte, die Gerichtsbücher zu führen.